

III. BÖLÜM

TASAVVUF TARİHİNDE MEŞHUR MUTASAVVIFLAR VE FİKİRLERİ

1. HASAN EL-BASRÎ

Hasan el-Basrî Hicrî I. asrın (21 /642–110 /728) en belirgin şahsiyetlerinden birisidir. Birçok islâmî ilmin doğuşunda onun tesiri vardır. Yani tefsir, hadis, belağat, ilk kelim ve zühd konularında söz ve fikirleri vardır. Pek çok mutasavvıf tarafından tasavvufun önderi, ilk şahsiyeti olarak değerlendirilir. Hasan el-Basrî'nin hayatı Hz. Osman'ın ölümü, Ali ve Muaviye arasındaki savaşlar, Emevî halifelerinin sahabelerin yolundan ayrılan hayat tarzları, Irak'ta şifilerin isyanları ve Haccac'ın, olayları şiddetle bastırması hadiseleriyle karşı karşıyadır. O, bu hadiseler karşısında dinin emrettiği bir tutum içindedir.

Ebû Saîd Hasân b. Ebi'l-Hasân Yesâr Meysânî el-Basrî'nin Medine'de doğduğu söylenir. Fakat el-Basrî lâkabı onun Basra'da doğduğunu kuvvetlendiren bir unsurdur. Babasının daha önce köle olduğu rivayet edilir. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra doğduğu için tabîündandır. Annesi Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin azatlı kölesidir. Annesi iş için bir yere giderken oğlunu Ümmü Seleme'nin kucağına bırakırdı. Hasan el-Basrî onun kucağında sakinleşirdi. Denilir ki, Hasan el-Basrî'nin sahip olduğu hikmetin kaynağı buradan gelmektedir. Hasan el-Basrî 14 yaşında Osman (r.a.)'ın ölümünü idrak eder. 14–19 yaşları arasında müslümanlar arasında vuku bulan savaşları görür. Hz. Ali ve muhalifleri arasındaki savaşlar, Cemel vak'ası ve Ali ile Muaviye arasındaki savaşlar ve nihayet Sıffin olayı ve cemaatin sünnî, şifî, hâricî olarak üçe ayrılması onun içinde yaşadığı olaylardandır.

Hasan el-Basrî 18 yaşında iken, Hz. Ali hicrî 41'de bir haricî tarafından öldürülür.

Hadiseler birbirini kovalar, isyanlar ve Muaviye'nin müslümanların emiri olmaktan ziyade arapların emiri gibi davranması ve Haccac b. Yusuf'un zulmü Hasan el-Basrî'ye tesir eden olaylardır.

Hasan el-Basrî hadiseler karşısında ümmete ve ümmet şuuruna sadık kalır. İyi bir müslümanın yapacağı gibi hareket eder. İsyân etmez, fakat halifelere açıkça hatalarını söyler. Hatta Haccac'a kafa bile tutar. Basra'ya yerleşir. Hicrî 86'dan 95'e kadar Haccac'ın adamlarından saklanır.

H.99/717'de İkinci Ömer zamanında Basra kadısı olarak tayin olunur. Ancak 102/720'de Haccac'ın hareketlerini tasvip etmemek için istifa eder.¹⁷⁸

Hasan el-Basrî hem İslâm topluluğunda, hem de islâmî şuura sadık kalmış ve uygun bir tarzda hareket etmiştir. İslâm ülküsü ve buna uymayan olaylar karşısında İslâm'a sadık kalmak isteyen müslümanın yapacağı başka ne idi?

Hasan el-Basrî'nin yaşadığı sırada bir kısım insanlar müslümanlara fenalık gelmemesi için olayların sebebini iktidara yükleyip kanaatlerini söyleyerek olanları Allah'a ve âhirete havale (ircâ') ediyorlardı. Bunlara M ü r c i e denildi.

Bir kısmı adâletin yokluğundan bahisle adâleti isteyerek hilâfetin Peygamber Efendimizin ailesine verilmesi gerektiğinde ısrar ediyorlardı. Bunlar Ş i î l e r 'di.

Diğer bir kısmı, çok ideal bir düşünce adına yalnız Allah'ın hakemliğini kabul ediyorlardı. Bunlar da H a r i c i l e r 'di.

Şiîler, hariciler, hatta sünîler İbn Zübeyr'in arkasında isyana katıldılar. Üstelik şiîler açıkça isyanın imkânsız olduğunu söyleyerek t a k i y y e yolunu seçtiler.

Bir kısım müslümanlar da bu siyasî işlere karışmayarak uzaklaştılar; yani dünya işlerinden kaçtılar.

Hasan el-Basrî, bütün bunları reddetti ve en zor olanını seçti. Müslüman topluluğuna ve İslâm ülküsüne sadık kaldı.

¹⁷⁸ Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, Darü's-Sâdir, Beyrut. s. 172,

Hasan el-Basrî, “emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker” kaidesini hareket noktası ittihaz etmiştir.

(... ولتكن منكم امة يدعون الى الخير ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر...)

“... Sizden iyiliği emreden, kötülükten nehyeden bir topluluk bulunsun...”¹⁷⁹.

Mü'minlere söylediklerini iktidara da söylemekten geri durmamış; özellikle Haccâc'a karşı çıkmıştır. O'na “ahlâksızların ahlâksızı, kötülerin en beteri” diye hitap etmekten korkmamıştır.¹⁸⁰

Haccâc, Hasan el-Basrî'ye Hz. Ali ve Hz. Osman konusunda ne düşündüğünü sorar. O da Tâhâ Suresi'nin 51-52. âyetleriyle cevap verir:

(قال فما بال القرون الاولى. قال علمها عند ربي في كتاب لا يضل ربي ولا ينسى.)

“Fir'avn: 'öyleyse önceki nesillerin durumu ne oluyor' dedi. Musa (a.s.): 'Onların bilgisi Rabbimizin katında yazılıdır. Rabbim şaşır-maz ve unutmaz’”.

HASAN EL-BASRÎ'NİN FİKİRLERİ

Kelâm'da günahkâr mü'min konusundaki fikri, o şahsın ne mü'min ne de kâfir olmadığı, fakat münafık olduğu merkezindedir.¹⁸¹ Mu'tezilî düşüncenin Hasan el-Basrî'nin meclisinde bulunan Vâsıl b. Atâ ile başladığını hatırlamak gerekir.

Kader konusunda: Kaderiyye ve Cebriyye kendilerini Hasan el-Basrî'ye bağıyorlar. Halbuki Hasan el-Basrî şu sözüyle Kaderiyyenin aksini söyler: “Âdemoğlu, Allah'ın gazabı karşılığında hiç kimsenin iyiliğini istemez ve Allah'a itaat etmeyen kimseye itaat etmez. Allah'tan gelen bir lütuf için kimseye şükretmez, Allah'ın kendisine vermediği bir şey için kimseyi suçlamaz. Allah yaratıkları ve tabiatı yarattı. Her şey yaratılışına uygun olarak hareket eder”.

Ahiret konusunda: Şiilerin gizli imamın döneceği konusundaki fikirlerini reddeder.

179 Âl-i İmrân(3)/104.

180 İbn el-Murtazâ, Tabakâtü'l-Mu'tezile, s. 23.

181 Aynı eser, s. 134.

182 İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis, s. 121; Trc. H. Kırbaçoğlu, İst. 1979, s. 139.

Tefsir ve Hadîste: Münekkîd, fakat gerçekçi bir görüşe sahipti. Müslümanların ibâdetlerinde mevcut israiliyyatı biliyordu. İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs adlı eserinde şu olayı anlatır: "Basra Camii'nde Ebu Seleme b. Abdurrahman ile beraber olan ed-Dannac şöyle dedi: Hasan geldi. Ebu Seleme onun yanına oturdu ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadîsi okudu: 'Güneş ve ay âhirette ateşe atılacak iki boğadır'. Hasan hangi günah yüzünden, diye sordu. Ebu Seleme, ben sadece hadîsi aktarıyorum, dedi. Hasan sustu. Etraftakiler şöyle dediler: 'Hasan'ın hakkı var. Günahları nedir?'"¹⁸² Böylece hadis olarak söylenen sözün doğru olmadığı ortaya çıktı.

Hasan, bir hadîs rivayet ettiği zaman isnad zincirinde artmalar veya eksilmeler oluyordu. Fakat mânâ aynı idi.¹⁸³

Tefsirleri çok derin ufuklar açar. Meselâ, Hûd Suresi'nin bir âyetinde müşterek mes'ûliyet olduğunu söyler:

فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعَدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ

"Buna rağmen onu -deveyi- kesip devirdiler. O zaman Sâlih, yurduzda üç gün daha kalın, bu yalanlanmayacak bir sözdür, dedi"¹⁸⁴. Hasan el-Basrî bu âyeti şöyle tefsir ediyor: Bir tek adam deveyi öldürdü. Fakat Allah bütün millet üzerine azâb etti. Çünkü onlar bu günahı topluca kabul ettiler.¹⁸⁵

Cennette Allah'ın görüleceği hususu da ayındır. Ona göre bu görüş Allah'ın zâtının ihatasız (sınırsız) görünüşü olacaktır.

Fıkıh ve ahlâk: Hasan el-Basrî ibâdet hayatının bütün kaide ve kanunlarının sıkı sıkıya tatbik edilmesinden yanadır. Sadece bununla kalmaz, ona göre fiillere değerleri veren niyettir. O, amelde ihlâsın bulunması gereğini kabul eder. Onun en büyük düşmanı nifak ve riyâdır. Şu söz ona aittir: "Biz bir insanın dindarlığını sözüyle değil, fiiliyle anlarız."¹⁸⁶ Şöyle diyor: "Eskiden âlimler dünya ehline muhtac olmamak için ilimlerinden faydalanıyorlardı. Onların ilmi dünya ehlinin geçici mallarının kesintiye uğraması konusunda onlar hakkında hüküm vermelerine yarıyordu. Dünya ehli geçici mallarını ilimleri için âlimlere sarfediyorlardı. Bu gün âlimler, ilimlerini ehli dünyanın menfaati,

183 İbn Sa'd, Tabakât, s. 159.

184 Hûd (11)/65.

185 Câhız, el-Beyan ve't-Tebyîn, c. III., s. 130.

186 İbn Sa'd, Tabakât, s. 117.

onların geçici malları için sarfediyorlar. Ehl-i dünya mallarıyla, âlimlerden yüz çevirdi ve onların bilgilerinden mahrum kaldılar. Çünkü âlimlerin hükümlerinde talihsiz sonlarını gördüler.¹⁸⁷

Meser, Hasan el-Basrî'ye bir soru sordu. Hasan el-Basrî cevap verdikten sonra "fukaha farklı görüşte" dedi. Hasan sertçe cevap verdi: "Annen seni kaybetsin, Meser! Sen hiç bir fakih gördün mü? İyi bir fakih kimdir, biliyor musun? Gerçek fakih, *takvâ sahibi* bir adamdır. Kendinden yüksek bir kimseden himmet beklemez. Aşağı olanı da hakir görmez. Allah'ın kendisine verdiği bilgiye karşılık küçük bir dal bile kabul etmez"¹⁸⁸. Böylece hakiki fakihle, zamanındaki fakihlerin durumunu açıkladı.

Zühd Anlayışı: Hasan el-Basrî, Basra'daki sufilerin ilki değildir. Hattâ o, sûf giyerek ayrılanları da tenkid ederdi. Ancak, tefekkür, nefis muhasebesi, dünyadan kopma ve en yüksek noktasının Allah'la insan aşkının teşkil ettiği görüşleri bir zühd hayatının sonunda ortaya çıkan hususlardır.

Tefekkür: Onun tefekkürünün temelinde, manevî hayatın kaynağını teşkil eden ilm ü'l-kulûb vardır. Bu, fiiller üzerinde derin derin düşünmek ve nefis muhasebesi yapmaktan ibârettir. "Kalblerinizle konuşunuz. Çünkü onlar paslanmaya elverişlidirler. Nefislerinizi gemleyin. Çünkü onlar azmaya müsaittirler"¹⁸⁹, sözü ona aittir.

Tefekkür konusunda Hasan el-Basrî şunları söyler: "Tefekkür, sana iyi ve kötü fiillerini gösteren bir aynadır."¹⁹⁰ "Allah kendini çekip çevirene, Kitabı alıp onunla kendini inceleyene rahmet etsin, eğer hareketleri Kitapla uyuşmuyorsa, kendini kınasın, tevbe etsin ve hemen Allah'a yönelsin". "Mü'min daima nefsinin hâkimidir. Onu Allah için inceler, burada (dünyada) nefsini kontrol (murakabe) edenlerin hesabı âhirette kolay olacaktır. Kendilerini murakabe etmeyenlerin hesabı da çetin olacaktır."¹⁹¹

Sonra nefis murakabesini şöyle açıklar: "Mü'min bir yapılacak mesele karşısında durur ve şöyle der: 'Allah aşkına beni şaşırtıyorsun. Bununla birlikte, benim sana çok ihtiyacım var. Fakat dur. Seninle benim aramda bir engel (şeriat) var!. Bu davranış, fiilden önce düşün-

187 Câhuz, Beyan, III, s. 136.

188 İbn Sa'd, Tabakât, s. 177.

189 Massignon, Recueil, s. 3.

190 A.g.e., s. 2.

191 Câhuz, a.g.e., 134 ve devamı.

medir. Eğer mü'min bir hata işlerse, geriye döner ve kendi kendine sorar: 'Böyle hareket etmekle ne yapmak istedim? Kendime özür aramıyorum. İnşâallah bir daha yapmayacağım'.

Hasan el-Basrî'nin nefis murakabe ve muhasebesine büyük önem verdiği görülmektedir. Etrafındakilerin daima akıllarına hitap ederdi. Hitabetindeki belâgat insanlarda geçici hisler uyandırmak gayesine matuf değildi, fakat insanın kendine dönmesi için temin eden ve dünyanın geçici olduğunu hatırlatan konuşmalardı. O, karşısındakilere sorular sorar, cevaplarını gene onlara verir ve böylece hakikati kendilerinin bulmasını temin ederdi. Hz. Ömer'in şöyle dediğini ifade eder: Lâyık olduğumuzu bize veren kişiden Allah razı olsun. Cevap vermeye kendinizi hazırlayın, çünkü hesap vereceksiniz. Hakiki mü'min kendi görüşlerine göre dinini seçmez, onu Allah'tan alır."¹⁹²

Tefekkürü tavsiye eden bir başka ifadesi şöyledir: "Ey âdemoğlu, hayatını iyi düşün. Yalnız öleceksin, yalnız gömüleceksin, yalnız diriltileceksin ve yalnız hesap vereceksin. Ey âdemoğlu, söz konusu olan sensin. İstenilen şey senden başkasından değil."¹⁹³

Zühd ve fakr anlayışı: Hasan el-Basrî'ye göre tefekkür daima âhîret düşüncesini ortaya çıkarmalıdır. Bunun için ilk adım dünyadan uzaklaşmak (zühd) ve Hz. Peygamber'in yolunu takip etmektir. Zühdü de şöyle anlatır: "Ey insan, bu dünyayı âhîret için sat ikisini de kazanacaksın. Âhîreti dünya için satma. İkisini de kaybedeceksin."¹⁹⁴

Hz. Peygamber'in yolundan gitmeyi şöyle tarif eder: "Hz. Peygamber'i görenler onun sabahtan akşama kadar çalıştığını, Allah yolunda koştuğunu gördüler. Kendinizi kurtarınız, kendinizi kurtarınız. Acele ediniz, acele ediniz. Neye doğru yolunuzu değiştiriyorsunuz? En iyileriniz ön tarafa geçtiler (öldüler). Peygamberiniz daha önce gitti. Her geçen gün kendinizi alçaltıyorsunuz. Gözünüzü açınız, gözünüzü açınız."¹⁹⁵

Hüzn Anlayışı: Bu dünyadan kaçış, zühd hayatı, nefsinden emin olmama, Hasan el-Basrî'de hüznün kaynağıdır. O, her zaman hüznü idi. "Uzun hüznün iyi amellerin kaynağıdır", der.¹⁹⁶ Ona göre fazla gülmek kalbi öldürür.¹⁹⁷

192 Aynı eser, s. 133.

193 Massignon, Recueil, s. 2.

194 Câhiz, el-Beyan, c. III., s. 132.

195 Aynı yer.

196 Massignon, Recueil, s. 2.

197 İbn Sa'd, Tabakât, 170.

Vera': Hasan el-Basrî'nin düşüncelerinde nefis murakabe ve muhasebesi insanı önemli bir menzile ulaştırır. Kişi bir bütün olarak Kur'an'a uygun hareket ederken, en küçük kötülükten çekinir. Her konuda fazla hassas olur. İşte bu hâl vera'dır.

Hasan el-Basrî; "amellerini incele, çünkü birbirinden kesin sınırlarla ayrılan hayır ve şer tartılacak. En küçük bir hayırı değersiz bulma, âhirette sana fayda verecek. En küçük bir kötülüğü zararsız addetme, âhirette aleyhinde olacaktır"¹⁹⁸ der.

Muhabbetullâh: Hasan el-Basrî'ye göre, manevî hayatın en yüksek noktası Allah aşkıdır. Allah aşkı, Allah'a doğru yükselişin meyvesidir. Hasan el-Basrî bu konuda Kur'an'da geçmemesine rağmen, aşk kelimesini kullanır. (Kur'anî olan m u h a b b e ve h u b b kelimeleridir.) Bu son iki kelime daha ziyade bedenî zevkler için kullanılır. Allah'la insan arasında teşekkül eden sevgiyi dile getiren meşhur hadis-i kudsi şöyledir: "Kulum Beni anar ve düşünür. Bana ibâdetle yaklaşır. Ben ona daha çok yaklaşırım. Kulum Bana daha çok ibâdet eder. Ben de ona daha fazla yaklaşırım. Nihayet öyle bir ân gelir ki, Ben kulumun işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili olurum. Artık o, Benimle işitir, Benimle görür, Benimle konuşur."

Fasık ve münafık konularında kaderiyyeye ve mu'tezileye yaklaşan Hasan el-Basrî birçok grup tarafından suçlanmıştır. Şiirler de onu suçlamışlardır. Çünkü o t a k i y e 'ye karşıdır.

Sabit b. Kurra "uç adama özendim, devlet reisi olarak Ömer'e, zâhid olarak Hasan'a ve filozof olarak Câhız'a", der.¹⁹⁹

Her tarikat ve meslek silsilesinde o vardır.

2. HİCRÎ III. ASIRDA TASAVVUF

Hicrî III. asır tasavvufun altın yılı olarak değerlendirilir. Bu asır dinî ilimler için de a l t ı n y ı l sayılır. Çünkü bu devirde islâmî ilimler şekillenmiş ve doktriner ilimler haline gelmişlerdir.

Hadis'de, Buharî (256/870) gibi Kütüb-i Sitte'nin en sağlam örneğini veren büyük bir kuvvetli bir şahıs ortaya çıkmıştır.

Tefsir'de Taberî (311/923) gibi görüşleri kuvvetli, eseri yüzyıllarca kaynak olarak kullanılacak fevkalade bir şahsiyet yetişmiştir.

198 Câhız, el-Beyân, c. III., s. 135.

199 Massignon, Lexique, s. 179.